

Balassa Bernadett, Gyorgyovich Miklós és Máté-Tóth András

A vallási szekuritizáció és a sebzett kollektív identitás modellje a magyar társadalomban empirikus adatok alapján

Absztrakt: Tanulmányunkban amellet érvelünk, hogy a vallásosság alakulásának értelmezése Magyarországon a sebzett kollektív identitás és a szekuritizáció elméleti alapján új és eredeti módon végezhető el. Első lépésben az elméleti megközelítést tisztázzuk, összefoglalva a kelet-közép-európai régióra és benne a magyar társadalomra is jellemző traumatizált identitást és ennek következményeit a vallásosság értelmezésére nézve. Az elméleti megközelítés bemutatásánál egyrészt támaszkodunk Anthony Giddens ontológiai biztonság (*ontological security*) elméletére, valamint Máté-Tóth András sebzett kollektív identitással kapcsolatos elméletére. Második lépésben pedig a TÁRKI által 2022-ben reprezentatív mintán gyűjtött adatokat elemezzük az elmélet tesztelésére, a vallásosság, valamint a sebzettség érzete és a biztonság vágya közötti kölcsönös hatásokat bemutatva. Úgy véljük, hogy a korábbi tanulmányaink eredményeivel összhangban, az itt bemutatott adatelemzésekre támaszkodva sikerült meggyőzően igazolni a kidolgozott elmélet legalapvetőbb összefüggéseit, amely serkentőleg hathat a privát vallásosság és a közzvallás a kelet-közép-európai kollektív identitás szempontjait erőteljesebben figyelembe vevő kutatására.

Kulcsszavak: sebzett kollektív identitás, biztonságvágy, vallásosság, közzvallás, Közép- és Kelet-Európa

Bevezetés

Tanulmányunkban amellet érvelünk, hogy a vallásosság alakulásának értelmezése Magyarországon a sebzett kollektív identitás (SKI) és a szekuritizáció elméletei alapján új és eredeti módon végezhető el. Első lépésben az elméleti megközelítést tisztázzuk, összefoglalva a kelet-közép-európai régióra és benne a magyar társadalomra is jellemző traumatizált identitást és ennek következményeit a vallásosság értelmezésére nézve. Az elméleti megközelítés bemutatásánál egyrészt Anthony Giddens ontológiai biztonság (*ontological security*) elméletére támaszkodunk, másrészt pedig Máté-Tóth András sebzett kollektív identitással foglalkozó elméletét használjuk. A két teoretikus megközelítés kombinációjával és a vonatkozó magyar nyelvű szakirodalomra való reflexióval mutatjuk be elméleti megközelítésünk leglényegesebb állításait. Második lépésben pedig a Társadalomkutatási Intézet (TÁRKI) által 2022-ben reprezentatív mintán gyűjtött adatokat elemezzük az elmélet tesztelésére: a vallásosság, a sebzettség érzete és a biztonság vágya közötti kölcsönös hatásokat bemutatva.

A vallási narratíva az ontológiai biztonság kérdésében

Az ontológiai biztonság fogalma mind az elméleti filozófia, mind a társadalomtudományok terminológiájában megjelenik (Mitzen 2006). Giddens gondolataival élve, azt a bizalmat fejezi ki, hogy a természeti és társadalmi világ valóban olyan, amilyennek látszik, beleértve az „én” (*self*) és a „társadalmi identitás” (*social identity*) alapvető egzisztenciális paramétereit is (Giddens 1986: 375). Lényegében az emberi létezés alapfeltételéről, az ember biztonságérzetéről van szó, a világ alapvető tulajdonságainak és struktúráinak függvényében. Az ontológiai biztonságérzet akkor jelenik meg ideáltipikus formában, ha az emberek világnézete, identitása és életük értelmezése megfelel a társadalmi normáknak, és nem sérülnek különösebben az esetleges változások vagy veszélyhelyzetek következtében sem. Arra az igényre utal, hogy az ember önmagát egy olyan „folyamatos egésznek” (az idő előrehaladtával is önazonosnak) érzi, aki hatással van környezetére, éppúgy, mint saját életére (Giddens 1991; Laing 1969 – idézi: Mitzen 2006). A fogalom azt sugallja tehát, hogy a biztonságos, stabil identitás érzete alapvető fontosságú, mivel segít abban, hogy hatékonyan álljunk ellen az élet szükségszerűen bekövetkező változásainak és kihívásainak. Ebből fakadóan a biztonság hiánya tehát a személyes érzékenység, a szorongás és a bizonytalanság érzését okozhatja. A koncepció a szociológia és az elméleti filozófia területén egyaránt vizsgálható, és számos kutatás alátámasztja, hogy a biztonság fontos szerepet játszik az egyén életében és társadalmi jólétében. A terület kutatása különösen fontos az olyan társadalmakban, amelyek gyakran szembesülnek többek között gazdasági vagy politikai válságokkal, az identitást kikezdő vagy kulturális konfliktusokkal, hiszen az ontológiai biztonság hiánya ezekben a helyzetekben értelemszerűen a társadalmi feszültségek növekedéséhez vezethet. Empirikus megközelítések is rámutattak, hogy a biztonságérzet hiánya egyfelől a társadalmi kirekesztettség érzetét idézheti elő, amelynek folyamánya a megfelelő kapcsolatok kialakításának hiánya és az emberek állandó diszkomfortérzése, helykeresése a világban (Jetten et al. 2011). Másfelől negatívan hat az egyén pszichológiai

és fizikai egészségére, főképp az érzelmi stressz növekedése révén (Heine et al. 2016). Továbbá hozzájárulhat a populista politikai mozgalmak és a radikális ideológiák terjedéséhez, amelyek a bizonytalanság és a félelem érzésére építenek (van Prooijen et al. 2018).

Az ontológiai biztonság megteremtésében és fenntartásában a vallásosság és a vallási hagyományok is kétségtelen szerepet játszanak. Akár tapasztalat révén is beláthatjuk, hogy a vallások által kínált szilárd keretrendszerek, a vallási gyakorlatok, mint a meditáció, az egyéni kontempláció vagy más jellegű imádságok, a böjtölés, a közösségi vallásgyakorlat, illetve akár a saját vallás tanulmányozása lehetővé teszik az egyén számára a zavaró tényezők (akár a stressz vagy az érzelmi instabilitás) csökkentését (vö. Heiler 1921, idézi: Máté-Tóth 2022). Ugyanakkor számos további kutatás napvilágot látott már arra vonatkozóan, hogy a vallás miként nyújthat támaszt azáltal, hogy célt, értelmet vagy épp stabilitást biztosít az egzisztenciális kérdésekkel és bizonytalanságokkal szemben; már csak azáltal is, hogy keretet kínál a világegyetem természetének és az emberiség benne elfoglalt helyének megértéséhez (Hill et al. 2003). Ez a koherencia- és értelemérzet különösen fontos; adott esetben akár utolsó igazodási pont maradhat válság vagy bizonytalanság idején. A vallás – lényegében denominációtól függetlenül közel mindegyik világvallás – olyan erkölcsi és etikai irányelveket biztosít, amelyek általában elősegíthetik a társadalmi diskurzusban történő eligazodást és az ezeknek való értelemadást (vö. Saroglou 2011). Ezen felül a vallási közösségek szerepe szintén megkerülhetetlen, amelyek jó esetben az összetartozás és a társadalmi támogatás érzését nyújtják (Ellison et al. 2001). Ennél a pontnál azonban fontos megjegyezni, hogy a vallás az „ontológiai bizonytalanság” forrásává is válhat. Különösen igaz ez akkor, ha az egyén hitét mások sikeresen megkérdőjelezzik, vagy egy, az egyén saját életében bekövetkező fordulat következtében épp önmaga bizonytalanodik el, amennyiben korábbi vallási tapasztalata, tudása nem ad kielégítő magyarázatot, illetve amennyiben a vallási közösség sem nyújt kellő erejű támogató környezetet (vö. Heelas 2005). Tehát a vallás vonatkozó szerepe nagyban függ az egyén hitétől, vallási tapasztalataitól, valamint magától a vallási közösségtől is, amely körbeveszi őt.

Történelmi jelentősége és társadalmi stabilitásban játszott évezredes szerepe okán az egyéni mellett fontos a vallás és biztonság kapcsolatának társadalmi narratívája is. Ez különösen igaz válságos és változó időszakokban, többek közt a posztszocialista országokban, ahol a kommunizmus bukása jelentős társadalmi és gazdasági változásokat hozott.¹ A vallás – és itt különösen a kereszténység kap hangsúlyt –, a hagyományok és a változatlan rituálék nagyban hozzájárultak a folytonosság és a stabilitásérzés fenntartásához azáltal, hogy viszonylagos változatlanúsággal (imaformák, szertartások, ünnepek) rendszerességet és struktúrát biztosítanak. Giddens (1991) rámutat, hogy a vallás a modern korban is kételyekre válaszokat adó tekintélyként lehet jelen. Ez véleményünk szerint, Közép- és Kelet-Európában még egyedibb hangsúlyokkal jelenik meg. Míg Nyugat-Európában a modernitás mondhatni drasztikusabb megszakítások nélkül, organikusan zajlott, úgy ez a folyamat a keleti régióban a második világháború után megrekedt, valamint a vallás- és egyházellenes diktatúra tekintélye vált meghatározóvá. Az International Social

¹ Giddens (1986: 367) az ontológiai biztonság társadalmisága kapcsán ki is emeli a „helytudat” (azaz a régióval, nemzettel való azonosulás) jelentőségét, hiszen „pszichológiai kapcsolatot teremt az egyén életrajza és azon helyszínek között, amelyek az egyén által bejárt tér-idő ösvények helyszínéül szolgálnak”.

Survey Program (ISSP) például kimutatta, hogy Oroszországban az orosz ortodox egyház népszerűsége a kommunizmus bukása óta újra megnőtt (TNP 2015). Lengyelországban pedig a katolikus egyház jelentős szerepet játszott a lengyel nemzetudat és egyebek közt a Szolidaritás mozgalom kialakulásában is, identitást és célt adva a politikai változásra törekvőknek (Casanova 2004). Máté-Tóth (2022) már idézett tanulmányában a hazai posztszocialista állapotokról értekezik, hangsúlyt helyezve a vallás és a kommunizmus bukása óta Közép- és Kelet-Európában bekövetkezett társadalmi és politikai változások összefüggéseire, a biztonságot és a szekuritizációt („biztonságosítást”) a vallás alapvető dimenziójának tekintve. Bár Magyarországon máig megfigyelhető egyfajta „kádári nosztalgia”, az 1970–80-as évektől a fennálló rend tekintélye egyre inkább hitelét veszítette, és kikezdte az általa nyújtott ontológiai biztonságba vetett bizalmat. A rendszer bukásával pedig a vallás újra megjelenhetett a társadalmi nyilvánosságban. Ugyan az egyházi kommunikációt sok vád éri és valóban renoválásra szorulhat a régióban, olybá tűnik, még mindig erős igény, de legalábbis (akár negatív előjelű) érdeklődés mutatkozik az egyházak válaszaira mind a *mainstream* közéleti témákat, mind az élet célját és értelmét illetően. Máté-Tóth írása is amellet érvel, hogy a vallás kiemelkedően fontos szerepet játszott a régió kollektív identitásának kialakításában és fenntartásában, különösen a kommunista korszak traumáira adott válaszként. Kifejti, a vallás összetett és sokrétű szerepet játszott a régióban a kommunizmus bukása óta bekövetkezett társadalmi és politikai változásokban, egyfelől mint a nemzeti hagyományok megőrzésének egyik legfőbb faktora, amely a keresztény és felekezeti magaskultúrában, az ünnepi hagyományokban gyökerezik. Másfelől a (politikai értelemben vett) „kereszténység” köz- és politikai szférában történő sűrű megjelenésével az állami szuverenitás kap állandó hangsúlyt a társadalmi nyilvánosságban. Ily módon a kereszténység–nemzet–állam „politikai szentháromságának” – mint normatív rendnek, védendő értéknek – a fenntartása a diskurzusokban ellensúlyozza a társadalmak veszélyeztetettségét. Harmadrészt pedig a retorika része a család hagyományos formájának hangsúlyozása is, ami a keresztény egyházak egyik fő célja, mondván, ha a család (a társadalom magja) biztonságban van, a nép is megmenekül.

Vallási szekuritizáció és SKI kapcsolata

Általános gondolatmenetünk további elmélyítéséhez, valamint konkrét kutatásunk elméleti megalapozásához érdemes egy általánosabb kitekintést végezni. Elméletünk centrumában ugyanis az az állítás áll, hogy a kelet-közép-európai régiót, benne a magyar társadalmat is akkor érthetjük meg a szokásosnál adekvátabb módon, ha a régió fő markerének a geopolitikai és geokulturális köztességből fakadó *szedett kollektív identitást* tekintjük. A társadalomtudományi gondolkodásban a legfőbb paradigma a modernitás, erre épülnek a további elméletek és még inkább a megszámlálhatatlan kutatás logikái. A modernitás, ahogyan azt a szociológiában például az általunk már idézett Anthony Giddens (1986, 1991), vagy más teoretikusok, például legújabbban Detlef Pollack és Rosta Gergely (2015, 2017, 2022) kifejtik, elsősorban individualizálódást, városiasodást, magasabb iskolázottsági fokot és a társadalmi alrendszerek önállósulását jelenti. Erre a paradigmára építve vetették össze Hankiss Elemér és kutatótársai az amerikai és a magyar modernizációt

már az 1980-as években. Erre a paradigmára támaszkodik számos közgazdaságtani, politikai és társadalomtudományi index, amely mentén az egyes társadalmakat egymáshoz viszonyítva be lehet sorolni, bizonyos mértékig egyfajta modernizációs rangsort is értve ezen. A modernizáció paradigmája alapján zajló társadalomértelmezés és -kutatás ugyan számos jelentős jellegzetességét és konkrét folyamatát tárja fel a kelet- és közép-európai régióknak, mindazonáltal rendelkezik egyfajta „regionális farkasvaksággal” is. Ugyanis éppen azok az indikátorok hiányoznak az elméletből, amelyek ebben a kulturális régióban a leginkább befolyásolják a társadalmi folyamatokat, és az azokkal kapcsolatos észleléseket és érzéseket. Ez a tapasztalat motiválta azt az elméleti kísérletet, hogy megcseréljük a kiindulási pontokat. Közép- és Kelet-Európa vonatkozásában induljunk ki a traumákból és a traumatizált emlékezetből, és ennek rendeljük alá a modernitás különböző indikátorait. Ezt a megközelítést Máté-Tóth két monográfiájában alapozta meg. A *Vallásnézet* című munkában áttekintette azokat a nagy társadalomtudományi paradigmákat, amelyek tengelyében a modernitás és a társadalmi fordulat állnak, és amelyek a társadalom vallási dimenzióját is értelmezik (Máté-Tóth 2014). Majd mintegy ennek folytatásaként a sebzett kollektív identitás elméletét fejtette ki a *Freiheit und Populismus* című kötetében (Máté-Tóth 2019). Természetesen nem arról van szó, hogy ez a megközelítés érvényteleníteni akarná a modernizáció elméletét, csupán arra vállalkozik, hogy a régió saját történelmi tapasztalatára épített megközelítés révén egy lépéssel közelebb kerüljünk a régió saját kollektív identitásához. A sebzett kollektív identitás elméletét azóta több lépésben is sikerült magyarországi adatokon tesztelni és verifikálni (Máté-Tóth és Balassa 2022, Kollár és László 2022).

Amennyiben a régió elsődleges identitásmarkerének a sebzett kollektív identitást tekinthetjük, akkor a térség vallási dimenziójának elemzéséhez ennek mentén szintúgy más megközelítésben kell hozzáállni, mint a modernitás alparadigmája, a szekularizáció mentén. A szekularizációs megközelítés a modernitás paradigmájának alapelemeit érvényesíti a vallási vonatkozásokra nézve. Elsősorban azt vizsgálja, hogy a modern társadalom fő jellemzői milyen módon és mértékben határozzák meg a vallásosság, valamint a vallási intézmények és érvényességek jelentőségét. A szekularizációra építő társadalom- és valláskutatás így mindenekelőtt azt törekszik skálázni, hogy a hagyományos vallási tevékenységek, úgymint a vallási okból történő templomba járás, a személyes imádság, az Istenbe vetett hit és a vallási intézmények, tanítások elfogadottsága stb. hogyan változnak. Detlef Pollack és Rosta Gergely *Religion in der Moderne* című, eredetileg 2015-ben megjelent művükben (2022) meggyőzően érvelnek egyrészt amellett, hogy a szekularizáció elmélete továbbra is releváns és egyetemes érvényű elmélet, amellett, hogy azok a megközelítések, mint például a valláspiac és a racionális döntésemélet nem rendelkeznek ugyanolyan stabil elméleti koherenciával, s nem képesek a vallásosság és a vallási folyamatok olyan átfogó elemzésére, mint a szekularizációs paradigma. Anélkül, hogy meg akarnánk kérdőjelezni a szerzők által állítottakat, mégis jeleznünk kell a paradigmának a régió legfőbb problematikájával kapcsolatos érzéketlenségét. Az elmélet ugyanis nem helyez különösebb hangsúlyt a vallás és a traumák közötti összefüggésekre. Azok a nagy nemzetközi adatfelvételek² melyekre állításait alapozzák, szintúgy nem rendelkeznek ilyen összefüggések

2 European Values Study (EVS), International Social Survey Program (ISSP), World Values Survey (WVS)

vizsgálatára szolgáló itemekkel. Bármennyire is helytálló és egyetemes érvényű megközelítés a szekularizációs paradigma, a közép- és kelet-európai társadalmak vallási dimenziójával kapcsolatban nem képes releváns kijelentéseket tenni, egyszerűen azért nem, mert az elméletből magából ez a dimenzió hiányzik. Ha meggondoljuk ennek a hiánynak a magyarázatát, egy lehetséges megoldás a modernizációs és szekularizációs elméletek kulturális genealógiájára alapozhat.

A modernizációs elmélet bármely jelentős teoretikusát vizsgáljuk, mindegyike az 1960–70-es évek nyugat-európai és észak-amerikai társadalmi közegében, az ott szerzett alapvető benyomások alapján dolgozták ki elméletüket. Erre az összefüggésre és ennek messzemenő következményeire hívják fel a figyelmet azok a szerzők, akik a poszt-koloniális szempontokat és érzékenyítéseket hangsúlyozzák (Asad 2003, Chakrabarty 2009, Boatică 2010). Ebbe a gondolatmenetbe illeszkedik az a felvetés is, miszerint a régió vallási dimenziójának megfelelő kutatása és értelmezése nem a szekularizáció, hanem a *szekuritizáció* elméletére kell támaszkodjunk (Máté-Tóth és Szilárdi 2022). Bármennyire is fontos annak tárgyalása, hogy a régió társadalmában a vallásosság szintje és a vallási intézmények elfogadottsága hogyan alakul, a régió számára az elsődleges kérdés mégsem ez, hanem az, hogy milyen kapcsolatot mutatható ki a traumatizált társadalmak és a vallási dimenzió között, mikro- vagyis személyes, mezo-, vagyis közösségi, illetve makro- vagyis intézményi szinten. Milyen szerepet játszik és milyen hatékonysággal a személyes vallásosság (legkülönbözőbb változata) a személyes traumák kezelésében, milyen módon függ össze a traumákra irányuló emlékezet a vallásossággal és a vallási intézmények által közvetített értelemadásokkal? Továbbá milyen szerepet játszik a vallásra, vallási hagyományokra történő profán hivatkozás a hegemoniáért vívott permanens küzdelemben? E kérdések kiemelten jellemzőek a közép- és kelet-európai régió vallási dimenzióira, ezek kutatása és értelmezése sajátos megközelítést igényel.

Összefoglalva tehát, álláspontunk az, hogy a régió és benne Magyarország vallási vonatkozásait a sebzett kollektív identitás és a szekuritizáció elméletei mentén lehet igazán adekvátan elemezni és értelmezni. A továbbiakban kifejezetten a magyar társadalom traumatizáltságára koncentrálnunk.

Traumatizáltság és fenyegetettségérzés Magyarországon

Egy társadalom fenyegetettségérzete és traumái olyan összetett és sokrétű problémákból származnak és olyan további problémák okozói, amelyek kétségtelenül jelentős vagy akár generációkon át tovatérjedő hatással bírnak mind a társadalom, mind egyes tagjainak mentális egészségére és jólétére nézve. Köznapi szóként a traumára általában úgy hivatkozunk, mint egy szörnyű eseményre, balesetre, erőszakra vagy katasztrófára adott természetes érzelmi válasz (APA 2013), amely eleinte rémületet, később a jelenség felmerülésének újbóli veszélye esetén félelmet, tehetetlenséget okozhat. A traumát legtöbbször az egyén életéhez kötjük, de lényegében minden emberi közösség (család, település, baráti, egyházi közösség stb.), illetve egész társadalmak és társadalmi rendszerek is átélhetnek olyan traumákat, amelyek onnantól történelmük részét fogják képezni, és azután olykor rövidtávon, de akár évszázadokig kitaróan a társadalom fenyegetettségérzetének alapkövei

közé kerülnek. Ugyanakkor nem is kell történelmi távlatokat feszegetni ahhoz, hogy belássuk, társadalmi fenyegetettség természetesen akár megelőző trauma nélkül, mintegy váratlanul is jelentkezhet. Láttuk ezt a semmiből felbukkanó Covid-19 világvárvány, vagy akár még az azt megelőző napokban is határozottan szkeptikus politikai megnyilatkozások ellenére is kirobbanó ukrán–orosz háború kapcsán. Ezzel kapcsolatban László és Makay (2019) levezeti, hogy érzékelhetően egyszerre vannak jelen különféle félelmeink, köztük egyfelől az emberi történelemben viszonylag újnak és réginek, kvázi bevettnek számító is, továbbá amelyek médiamegjelenés és túlhangsúlyozás nélkül is foglalkoztatnak bennünket, egyben természetesen olyanok is, amelyek „politikai eszmék és érdekek által gerjesztett módon tematizálják a közbeszédet” (László és Makay 2019: 137). Böcskei (2017) ennek kapcsán rá is mutat, hogy „közös értékeik mentén” a társadalmak megalkotják saját prioritásrendszerüket, amelyből már kikövetkeztethető az is, hogy a társadalom tagjai mit tekintenek veszélynek. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a trauma és a fenyegetettség hatásai generációkon keresztül is könnyen öröklődnek (Rowland-Klein 1998), olykor talán még a gének szintjén is (Erdelyi 2021). Ebből fakadóan akkor is fenyegetve érezhetjük magunkat valamely ágensek által, ha személy szerint közvetlenül nincs is velük fennálló viszonyunk, tapasztalatunk. Ez a generációk közötti trauma, főleg, ha be nem fejezett gyászunkkal (Bordás 2020a: 39) is párosul, értelemeszerűen tovább súlyosbíthatja egy társadalom trauma- és fenyegetettségérzetét. Bordás (2013: 1) a magyarok megosztottságát egészen „egyedülálló jelenségnek” tekinti, aminek gyökerét egyfelől a történelem alakulásával megélt folyamatos óriási veszteségekben, másfelől a politikai elitiek közötti közös narratíva teljes hiányában látja. Mindezek egyik indikátorának az egy főre jutó öngyilkosságok számát tekinti, amelyek háttérben elsősorban történelmi traumáinkat sejtí (a kommunista hatalomátvételre adott reakciók, Tito vajdasági népiirtása stb.). Véleménye szerint sebzettségünk „történelmi traumáink nem kellő feldolgozásából erednek” és fenn is maradnak, míg a feldolgozás feladatát el nem végezzük (Bordás 2013: 26).

Számos országhoz hasonlóan tehát, történelme során Magyarországon is traumatikus események és fenyegetettségek sorozata érte az embereket. Trianon, a németek, erdélyiek, felvidékiek ki- és áttelepítései, a százazrek haláláért felelős holokauszt, a szocialista hatalomátvétel, majd 1956 traumája – hogy csak a legismertebbeket soroljuk – maradandó hatással volt a magyarság egészére. A téma feltárása kapcsán született empirikus tanulmányok közül kettőt különösen érdemes kiemelnünk.

László Tamás és Makay Mónika (2019) a Századvég Alapítvány a magyar társadalom értékrendjét és életmódját vizsgáló 2019-es kutatása részeként foglalkozott a jelenkori magyar társadalomban megjelenő – tehát nem történelmi léptékű – félelmek és a biztonságérzet különféle összefüggéseivel.³ A felsorolt félelemforrások⁴ kapcsán a szerzőpáros adatai arra utalnak, hogy a jelölt indikátorok kapcsán nagyobb félelmet mutattak a nők, az idősek és az alacsony iskolai végzettségűek, valamint a kutatásban használt, számos változóval operáló társadalmi rétegződés indikátor szerint alsó (de nem a legalsó) réteg tagjai

3 Eredményeik háttérben egy 2019-ben országos reprezentatív 5000 fős mintán felvett kvantitatív kutatás áll.

4 Globális felmelegedés; gazdasági válság; természeti katasztrófa; képtelenné válás (gondoskodni önmagáról); áldozattá válás (rablás, betörés); képtelenné válás (számlák fizetésére); egyedül maradás; atomkatasztrófa; Magyarország háborúba lép; áldozattá válás (utcán); áldozattá válás (migránsok); nemzetközi háttérhatalmak; munkahely elvesztése; magyar kormány.

(az „alapot veszítették”), ellenben a felső réteg („nyertesek”) viszonylagos biztonságtudattal rendelkezik e téren. Érdekessége a kutatásnak, hogy a „liberális középosztály” látszólag alacsony félelemszintet mutatott a felsorolt tényezők mentén, így – a szerzők felvetik –, ez arra is utalhat, hogy más tényezők váltanak ki körükben aggodalmat, olyanok, amelyek a kérdőívben nem kaptak helyet.

Bordás Sándor pedig (2020a) hat történelmi trauma⁵ empirikus kutatására tett kísérletet egy 1000 fős minta bevonásával. Eredményei szándékai szerint reprezentálják a magyar felnőtt lakosságot, ám mintavétele unikálisnak tekinthető abból a szempontból, hogy különösképp törekedett polgármestereket, lelkészeket, tanárokat, orvosokat és vállalkozókat a népességen belüli megoszlási arányuknak megfelelően szerepeltetni. Eredményei rámutatnak, hogy mi magyarok komoly fenyegetettséget érzünk „a bizonytalan, az ismeretlen, az új helyzetek létrejöttékor”, amelyre stresszel reagálunk (Bordás 2020b: 80). Példának a szocialista berendezkedést hozza, amelynek (a kollektivizálás és vagyonek Kobzás mellett) egyik kényszeres elve volt, hogy az – amúgy individualista felfogású – magyar társadalom számára az önállóság, egyediség feladásáért cserébe munkát, lakást, kenyeret biztosít. Ugyanakkor a rendszerváltás után mindez száznolcvanfokos fordulatot vett, amihez tömegek máig nem tudtak alkalmazkodni. Érdekesség, hogy bár hat történelmi eseményt vizsgáltak, a történelmi traumák közül csak három találtatott kiemelkedőnek: a trianoni országrész-elcsatolások, a kommunista diktatúra, illetve az 1956-os forradalom leverése, viszont az ennél korábbi események⁶ – legalábbis a válaszadói narratívák fényében – már kevésbé traumatizálják a közvéleményt. Eredményei közül megemlítenéd még, hogy olybá tűnik, nehezebben törődnek bele a vizsgált traumákba az idősek, a jobboldali és a konzervatív gazdasági beállítottságúak, valamint a vallásosak. A magukat baloldalinak valló válaszadók egy része viszont úgy nyilatkozott, nem érintik meg őket érzelmileg ezek az események és feleslegesnek is tartják a róluk való megemlékezéseket (Bordás 2020b: 81).

Annak érdekében tehát, hogy a traumatizáltságra és fenyegetettségre ható tényezők kezelésével, valamint az érintettek támogatásával a társadalmak ráléphessenek a felépülés és egyfajta reziliencia kialakítását célzó útra, fontos időről időre felszínre hozva felmérni azokat a társadalmi tényezőket, amelyek a traumáinkhoz közvetlenül vagy közvetve hozzájárulhatnak.

A kutatás célja és módszere

Hankiss Elemér nemzetvallás-narratívája szerint a volt szocialista, közép- és kelet-európai országok sajátja egy közéleti szinten megnyilvánuló vallásosság, mely főként identitásfenntartó erővel bír, és kiemelt szerepet játszik a szuverenitás megőrzésében (Hankiss 1991). A Pew Research Center (2017) a szélesebben értelmezett kelet-európai régió vizsgálatával arra az eredményre jutott, hogy a rendszerváltást követően egyidejűleg

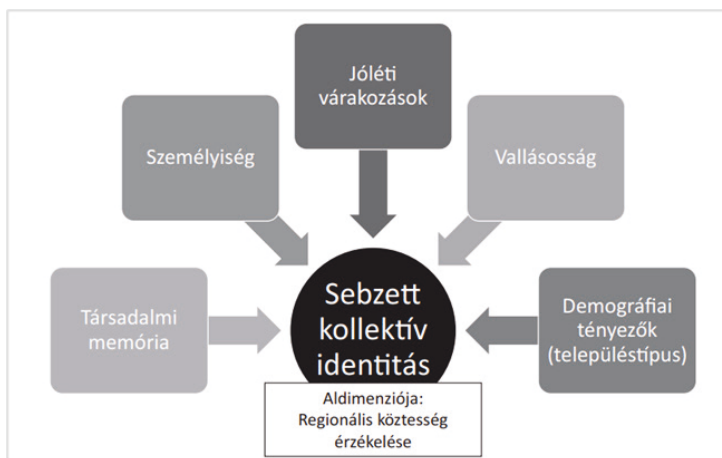
5 Tatárjárás, török hódoltság, 1848-as forradalom és szabadságharc, trianoni döntés, második világháború utáni kommunista diktatúra, 1956-os forradalom.

6 A tatárjárás, a török hódoltság és az 1848-as forradalom és szabadságharc.

erősödött az országok nemzeti identitása és vallásossága. Habár a tömb nyugati része szekularizáltabb mintázatot mutat, összegzésük szerint az átmenet országaira általánosságban jellemző a vallás és a nemzet összekapcsolódása. A fentiekre építve úgy tekintjük, hogy régióinkban – és benne Magyarországon – a vallási folyamatokat adekvátabb ebben a keretrendszerben tárgyalni, mint a modernizációs elméletekkel összefüggő szekularizáció folyamányaként. Feltételezésünk szerint Magyarországon a szekularizációs megközelítés csak korlátozottan releváns, mellette szükséges az átmenetiséggel összefüggő erős közvallási jelleg elemzése is. A fentiek alapján elsőként az alábbi hipotézist fogalmaztuk meg: *Magyarország vallásosságát inkább befolyásolja a szekuritizáció, mint a szekularizáció.*

Az empirikus rész másik fő állítása így foglalható össze: *A közvallási jelleg összekapcsolódik a sebzett kollektív identitással.* Ehhez a hipotézishez kapcsolódva a traumatizált nemzetszemléletből fakadó fenyegetettségérzés és vallási alapú biztonságkeresés vizsgálatát tűztük ki célul. A sebzett kollektív identitás narratívája (Máté-Tóth 2022) szerint a társadalmi traumatizáltság a nemzetet érő történelmi sorscsapások emlékezetéből, ugyanakkor az áldozati mentalitás politikai aktorok általi folyamatos fenntartásából fakad. Az eredeti modell szerint a sebzett kollektív identitást alapvetően négy dimenzió alakítja: (1) a regionális köztesség érzékelése, (2) a társadalmi memória (történelmi sebek emlékezete, megemlékezés igénye, jóvátétel iránti vágy), (3) a tekintélyelvű személyiség és (4) az anyagi depriváltság. Máté-Tóth és Balassa (2022) tanulmányában kísérletet tett az SKI-modell empirikus igazolására, megjelölve a kutatás korlátait is, melyek mentén a modell továbbfejlesztésére vállalkozunk (1. ábra).

1. ábra. A sebzett kollektív identitás módosított modellje

Forrás: Máté-Tóth és Balassa (2022: 73)

A kérdések megválaszolására saját adatlekérdezést igényeltünk a TÁRKI Társadalomkutatási Intézettől. A kérdéssor a traumatizált nemzetszemléletet érintő állításokat és ezzel összefüggésben levő szekuritizációs változókat tartalmazott, megkülönböztetve a vallás nemzet- és kultúravédő szerepével kapcsolatos attitűdállításokat. A demográfiai változók

mellett a válaszadók személyiségére vonatkozó állítások vizsgálták az autoriter érték-beállítódást, a történelmi traumák személyes percepcióját és az ágenciát.⁷ A személyes vallásosság szintjét és a templomlátogatás gyakoriságát 1-7 fokú skálán mérte, a politikai jobb- és baloldaliságot 0-10 fokú skálán vizsgálta a kérdőív.

A TÁRKI Omnibusz kutatása a magyarországi lakosságot reprezentáló, valószínűségi mintán, személyes kérdezéssel készült, 2022. november 18. és november 29. között. Az ellenőrzött és tisztított adatbázis 1000 válaszadó válaszait tartalmazza, akik mindannyian 18 éven felüliek. A mintában a nők, a közép- és időskorúak felülreprezentáltak voltak, ezt a problémát a válaszok KSH adattábla szerinti súlyozásával, az elemzések során a nemre, a korra, a településtípusra és az iskolázottságra vonatkozó súly használatával küszöböltük ki.

A korábbi SKI-moddal ellentétben a sebzett kollektív identitás mérésére egy négy kérdésből álló indexet hoztunk létre, amely a regionális köztességre és a társadalmi emlékezetre vonatkozó attitűdállításokat is tartalmaz.⁸ Jóléti mutatóként az adatbázis egy szubjektív egészségi állapot-változót és étellel való elégedettségi változót használ, a jólétet pedig egy szubjektív anyagi helyzetre vonatkozó kérdés, valamint a válaszadó és háztartásának havi jövedelmét érintő kategoriális változó mérte. Utóbbiaknál azonban annyira magas volt a válaszmegtagadás (80% feletti), hogy az eredményeket nem tekinthetjük reprezentatívnak.

A nemzetvédelemmel kapcsolatban öt, a nemzetvallási jelleg mérésére négy állítás került a kérdőívbe. Mivel ezek erőteljesen korreláltak egymással, így előbbiekből egy szekuritizáció-faktort, utóbbiakból pedig egy vallási szekuritizáció-indexet⁹ készítettünk. A szekuritizációs kérdések azt mérték, mely területeket¹⁰ mennyire érezték fenyegetve a válaszadók, hiszen a tényezők védelmének fontosságát pontozták. A vallás identitásfenntartó, jellegét az alábbi állításokkal vizsgáltuk:

- A vallásos hit segít elviselni az élet nehézségeit.
- A keresztény hit megvéd a globalizáció káros hatásaitól.
- A kereszténység Magyarország megmaradásának záloga.
- A kereszténység Európa kulturális alapja.

Az elemzéseket SPSS Statistics program segítségével végeztük.

7 A vonatkozó attitűdállítások 1-4 fokú skálán mérve sorban a következők: (1) A legfontosabb, amit a gyermeknek meg kell tanulni, az engedelmesség; (2) A családom közvetlenül megszenvedte a történelem nehézségeit; (3) Ura vagyok az életemnek, rajtam múlik, hogyan alakul.

8 Az SKI index attitűdállításai: (1) Nekünk magyaroknak különösen sok szenvedés jutott a történelem során; (2) Magyarország kiszolgáltatott helyzetben van a világpolitikában; (3) A társadalomnak meg kell emlékeznie történelmünk sorscsapásairól; (4) Magyarország sem a Nyugathoz, sem a Kelethez nem tartozik igazán (1-4 fokú skálán mérve). A főkomponens-elemzéssel létrehozott faktor a négy változó szórásának 52,2%-át magyarázza meg (a KMO-Bartlett mutató értéke: 63,8%).

9 A fenti négy állításból, főkomponens-elemzéssel létrehozott faktor a változók szórásának 72,24%-át magyarázza (a KMO-Bartlett mutató értéke: 77,8%).

10 A válaszadók az alábbi öt területtel kapcsolatban, 1-4 fokú skálán pontozták, mennyire értenek egyet azal, hogy „Magyarországon mindenképpen meg kell védeni...” (1) az ország határait, (2) a demokráciát, (3) a nemzeti érdekeket, (4) a kereszténységet, (5) a vallásszabadságot. Az állításokból főkomponens-elemzéssel egy szekuritizációs indexet hoztunk létre, ami a hat változó szórásának 65,2%-át magyarázza (a KMO-Bartlett mutató értéke: 80,6%).

A kutatás eredményei

Máté-Tóth és Balassa (2022) hivatkozott tanulmányában a sebzett kollektív identitás észlelésére egyetlen attitűdállítást alkalmazott: „Nekünk magyaroknak különösen sok szenvedés jutott a történelem során.” A traumatizált nemzetszemléletet leíró mondatot jelen kutatásba is beépítettük, bár az SKI-index létrehozásához három másik állítást is beemelünk, ahogy azt a módszertani fejezetben jeleztük. A két adatfelvétel között két év telt el, de az 1. táblázat alapján látható, hogy közel azonos az állítással való egyetértés, csupán a teljes mértékben egyetértők irányába tolódott el a válaszadás, főleg az inkább egyetértők „rovására”.

1. táblázat. A traumatizált nemzetszemlélet alakulása 2020-ról 2022-re

„Nekünk magyaroknak különösen sok szenvedés jutott a történelem során.”			
	% 2020-ban	% 2022-ben	Változás
egyáltalán nem ért egyet	1,7	,8	-0,9%
inkább nem ért egyet	8,4	6,1	-2,4%
inkább egyetért	50,7	44,6	-6,6%
teljesen egyetért	35,5	47,3	+11,6%
Total	96,4	98,8	+1,7%
NT	3,4	,5	-2,9%
NV	,3	,7	+0,4%

Forrás: Máté-Tóth és Balassa (2022) és jelen adatbázis alapján saját szerkesztés

Meglepően magas volt „A családom közvetlenül megszenvedte a történelem nehézségeit” állítással való egyetértés is, öt válaszadóból három valamilyen mértékben személyes sérelmeket említett. A tekintélyelvű beállítottságot mérő változó a korábbi vizsgálatokban megszokott eredményt hozta. A válaszadók több mint 70%-a egyetértett azzal, hogy „A legfontosabb, amit a gyermeknek meg kell tanulni, az engedelmesség”. Ennél magasabb csak a cselekvőképességgel kapcsolatos egyetértés volt, ötből négy válaszadó jelölte igennel az „Ura vagyok az életemnek, csak rajtam múlik, hogyan alakul” állítást. A fenti sorrend szerint alakult a személyiségállítások SKI-indexszel való kapcsolata is, melyek közül az erősebb korrelációt a történelmi sérelmek személyes memóriája (Pearson: 0,283) és az autoriter hajlam (Pearson: 0,272) mutatta.

A négytényezős SKI-index már nincs szignifikáns kapcsolatban a szubjektív valláossággal, sem a templomlátogatással, ahogy a politikai irányultsággal sem. Megjegyzendő, hogy a korábbi kutatással összhangban, ezek a tényezők gyengén korrelálnak a traumatizált nemzetszemléletet kifejező állítással („Nekünk magyaroknak...”). A valláosság mélyebb elemzésére és a sebzett kollektív identitással lehetséges rejtett kapcsolatának feltárására a hipotézisek vizsgálatánál kerül sor.

Szekuritizáció versus szekularizáció

Első hipotézisünk így hangzott: *Magyarország vallásosságát inkább befolyásolja a szekuritizáció, mint a szekularizáció.* Az állítás helytállóságának elemzéséhez (1) a szekularizációs vizsgálatokból ismert mennyiségi vallási változókat vetettük össze az anyagi jóléti mutatókkal, majd pedig (2) a szekuritizációs és nemzetvallási attitűdállítások kapcsolatát vizsgáltuk. A kutatás kérdése az, hogy vajon a szekularizációs logikával történő vizsgálat vagy a szekuritizációs elemzés hoz erőteljesebb eredményt. Mindkét esetben a vallás jelent a célváltozót, előzőnél az egyéni vallásosság, utóbbinál pedig a közzvallásosság, miközben a magyarázóváltozók eltérőek.

A vizsgált kapcsolatok és a hozzájuk rendelt indikátorok sorban a következők:

- 1) egyéni vallásosság – egyéni anyagi helyzet, ahol
 - egyéni vallásosság: szubjektív vallásosság, templomlátogatás
 - egyéni szubjektív anyagi helyzet
- 2) közzvallásosság – szekuritizáció kapcsolata, ahol
 - közzvallásosság: négytényezős vallási szekuritizáció index
 - szekuritizáció: öttényezős szekuritizáció index

Közép-Európára¹¹ nézve a European Values Study (EVS) 2008-as adatain kimutatható, hogy a magasabb egyéni jövedelem¹² az életkor, nem és iskolázottság kontrollálásával gyenge negatív hatást gyakorol az imádkozás gyakoriságára (Balassa 2020: 120).¹³ Az említett kutatásban ugyanakkor más vallási változók¹⁴ intenzitása nem magyarázható a jövedelemszint különbségével. Az eredmények összhangban vannak a Pew Research Center (2018) elemzésével, miszerint az imádkozás gyakorisága és a vásárlóerő-paritáson mért nemzeti jövedelem között hiperbolikus kapcsolat van.

A saját adatbázisunkon vizsgálva a szubjektív vallásosság és a szubjektív anyagi helyzet között nagyon gyenge determinációs erő mutatható ki (Eta-négyzet: 0,011, szig: 0,027). A kapcsolat iránya sem egyértelmű, ugyanis a legalacsonyabb, középső és legmagasabb jövedelmi ötödben átlagnál alacsonyabb a vallásosság, míg a második és negyedik jövedelmi ötödben átlagon felüli a vallásosság szintje. A valós jövedelem bevallása annyira alacsony volt, hogy ennek vizsgálata nem valósulhat meg. Összefoglalóan, tehát nagyon gyenge, a korábbi regionális kutatásokat is figyelembe véve, alapvetően negatív összefüggés látszik a személyes vallásosság és az egyéni jövedelem között.

A közzvallásosság és a szekuritizáció kapcsolatára térve, a vallási állítások fele gyengén, másik fele közepesen korrelál a szekuritizációs indexszel. A közzvallási állítások közötti erős korreláció és a multikollinearitás elkerülése érdekében a további vizsgálatokban a vallási szekuritizáció indexbe tömörített változót használjuk.

11 Balassa (2020) elemzésében hat közép-európai ország (Ausztria, Csehország, Horvátország, Lengyelország, Szlovákia, Szlovénia) között vizsgálta a magyarországi válaszadók egyéni jövedelmének hatását az egyéni vallásosságra, a European Values Study 2008-as adatfelvételén.

12 Vásárlóerő-paritáson mért havi jövedelem.

13 A jövedelem és az említett demográfiai tényezők imádkozásra gyakorolt együttesen 10% alatti ($R^2 = 8,2$).

14 A vizsgálat kitért még a személyes istenhit mértékére és a templomlátogatás gyakoriságára is.

2. táblázat. A közvallásosságra vonatkozó állítások kapcsolata a szekuritizációs indexszel

	Szekuritizációs index
A vallásos hit segít elviselni az élet nehézségeit. (N=916)	0,219**
A keresztény hit megvéd a globalizáció káros hatásaitól. (N=914)	0,172**
A kereszténység Magyarország megmaradásának záloga. (N=919)	0,343**
A kereszténység Európa kulturális alapja. (N=927)	0,449**
**Pearson korreláció értékei $p < 0,01$ szinten	

Forrás: saját szerkesztés a TÁRKI 2022 adatfelvételén

A vallási szekuritizációs faktor és a szekuritizációs index kapcsolatát parciális korrelációelemzéssel vizsgáltuk. Kontroll nélkül a két változó között közepesen erős kapcsolatot mértünk (Pearson: 0,344**). Kontrollváltozóként a személyes (szubjektív) vallásosság mértékét választottuk, amely mind a szekuritizációs (Pearson: 0,174**), mind a vallási szekuritizációs indexszel (Pearson: 0,388**) kapcsolatban áll. A személyes vallásosságot kontroll alatt tartva a közvallásosság még mindig közepes, bár valamivel gyengébb kapcsolatot mutat a szekuritizációs indexszel (Pearson: 0,304**).

Összehasonlítva a két vizsgálatot, melyek közül az elsőt a szekularizációs megközelítés szokásos módszerei mentén számoltuk, a másodikat pedig a szekuritizációs narratívából kiindulva, saját kérdésfeltevésünkből arra az eredményre jutottunk, hogy utóbbi erőteljesebb kapcsolatot mutat. Megállapítást csak az egyéni válaszokat tartalmazó, jelen adatfelvételre vonatkozóan tehetünk, ami bátorítást ad arra vonatkozóan, hogy a jövőben ne csak szekularizációs, hanem szekuritizációs megközelítésben vizsgáljuk a vallási folyamatokat. Különösen igaz ez az országhatáron túllépve, például Közép- és Kelet-Európára is kitékintve, hiszen a szekularizációs irodalom főként ezen a léptéken vizsgálódik.

A közvallás kapcsolata a sebzett kollektív identitással

Az irodalmi áttekintést követően második hipotézisünket így fogalmaztuk meg: *A közvallási jelleg összekapcsolódik a sebzett kollektív identitással.* Ennek tesztelésére elsőként korreláció-elemzést, majd lineáris regresszió-vizsgálatot végeztünk. Főbb változóink a közvallási jellegre vonatkozóan továbbra is a vallási szekuritizáció index, a sebzett kollektív identitást pedig a négytényezős SKI-indexszel mértük.

A vallási szekuritizáció – kontroll alatt tartva a személyes vallásosságot – erőteljesebb kapcsolatban van a sebzettséggel (Pearson: 0,236**), mint kontroll nélkül (Pearson: 0,216**). A parciális korrelációvizsgálatból az látszik, hogy a személyes vallásosság enyhe negatív (nem szignifikáns), míg a vallási szekularizáció pozitív kapcsolatban áll a sebzett kollektív identitással.

A kapcsolat determinációs erejének megismerésére lineáris regresszió-vizsgálatot végeztünk, melynek célváltozója a vallási szekuritizáció index volt. A modellbe építettük elsőként a demográfiai tényezőket is (nem, életkor, iskolázottság, régió, településtípus),

ezek közül azonban csak egy bináris lakóhely változó (főváros/vidék) kapcsolata volt szignifikáns a vallási szekuritizációval, így a végleges modell (3. táblázat) csak ezt tartalmazza. Hasonlóképp a személyiségváltozók (ágencia, autoriter hajlam, személyes sérelmek) közül is csupán a tekintélyelvű beállítottság maradt a modellben.

3. táblázat. A vallási szekuritizációt meghatározó tényezők lineáris regresszió modellje

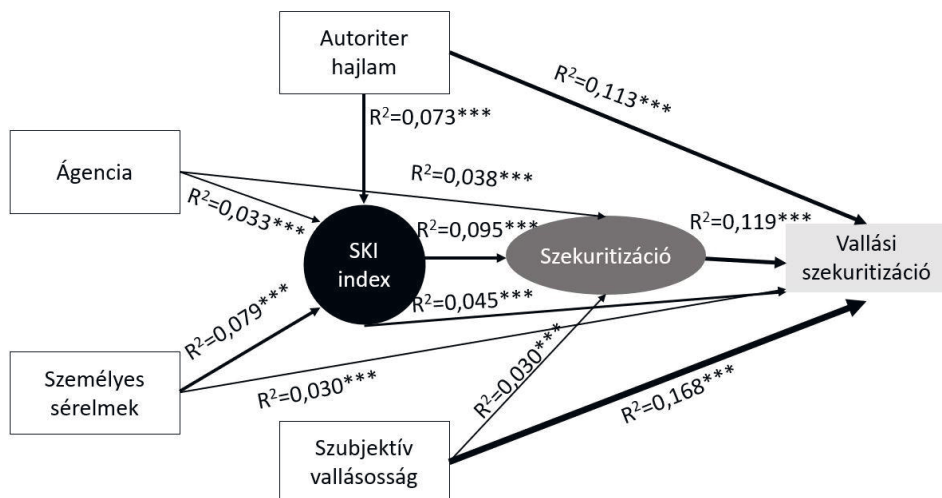
Változó	B	Standard hiba	Béta	Páronkénti korreláció	Parciális korreláció	Tolerancia
Konstans	-1,925	,144				
Szubjektív vallásosság	,218	,018	,361**	,381	,386	,920
Főváros vagy vidék	,560	,078	,214**	,172	,242	,938
Autoriter hajlam	,233	,035	,205**	,312	,227	,887
Szekuritizáció index	,173	,032	,172**	,334	,187	,837
SKI-index	,087	,031	,087**	,218	,097	,849
Függő változó: Vallási szekuritizáció index Kiigazított R-négyzet érték: 0,311 ** Szignifikáns $p < 0,01$ szinten						

Forrás: saját szerkesztés

A regresszió-vizsgálat alapján a 3. táblázatban látható változók 31%-ban határozzák meg a vallási szekuritizációs állításokra (index) adott válaszokat. Legnagyobb mértékben a személyes, szubjektív vallásosság hat a nemzetvallási jelleget leíró indexre, a két változó kapcsolata természetesen pozitív irányú. A vallás által nyújtott biztonságérzetet magasabbra értékelték a fővárosiakkal szemben a vidékiek, azok akik inkább tekintélyelvű beállítottságúak, akiknek fontosabb a nemzetvédelem (szekuritizációs index), és akikre jellemzőbb a traumatizált nemzetszemlélet (SKI-index).

A 3. táblázatban is látható, hogy a sebzett kollektív identitás kapcsolódik ugyan a vallási szekuritizációhoz, azonban a direkt összefüggés nem erőteljes. Éppen ezért a páronkénti regressziók elemzésével, több változót is bevonva, útelemzést végeztünk a sebzettség és a közvallásosság kapcsolatának feltárására.

2. ábra. A sebzett kollektív identitás (SKI) szélesebb összefüggései a vallási szekuritizációval¹⁵

Forrás: saját szerkesztés

A 2. ábrán tüntettük fel az útelemzés eredményeit. Eszerint látható, hogy a sebzett kollektív identitás leginkább közvetett módon, a szekuritizáción keresztül fejti ki hatását a közzvallásosságra. Az ágencia is csak közvetetten, a sebzettségen és a szekuritizációs indexen keresztül hat a vallási szekuritizációra. A többi sebzettségre ható tényező közvetlen kapcsolatban áll a közzvallásossággal, az autoriter hajlam erőteljesebben hat erre, mint az SKI indexre. A modellből az is kiderül, hogy a személyes, szubjektív vallásosság nem közvetlenül, hanem a vallási szekuritizáción keresztül kapcsolódik a sebzett kollektív identitáshoz, ez a kutatás újszerű megállapítása. Ahogyan az is nóvumnak tekinthető, hogy empirikusan is sikerült igazolni az elméleti feltevést, miszerint a közzvallásosság összekapcsolódik a sebzett kollektív identitással. A két változó közötti közvetlen kapcsolat gyenge, erőteljesebben a szekuritizáción keresztül, közvetetten nyilvánul meg.

Összefoglalás

Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy a személyes vallásosság és a közzvallás jellegzetességeit a sebzett kollektív identitás és a szekuritizáció elméleti keretében vizsgáljuk. Tettük ezt annak érdekében, hogy a modernizáció és a szekularizáció paradigmája mellé egy olyan alternatív megközelítést vessünk fel és igazoljunk, amely jobban megfelel a kelet-közép-európai régió sajátos kollektív identitásának, amelyet sebzett kollektív identitásnak nevezünk. Elemzéseink meggyőzően igazolják, hogy a sebzettség és a biztonság vonatkozásaival a személyes vallásosság és a közzvallás erőteljesebb kapcsolatot

¹⁵ Az ábrán csak az $R^2=0,030$ vagy annál magasabb magyarázó erejű kapcsolatokat jelöltük, a szignifikancia szint mindenhol $p<0,001$ volt.

mutat, mint a szekularizációs logika által kiemelt indikátorok. Ez az következtetés, s a tanulmányunkban bemutatott, ezt a logikát követő további eredmények is megalapozzák azt a felvetésünket, miszerint az általunk felvetett és igazolt megközelítéssel közelebb juthatunk a személyes vallásosság és a közzvallás régióspecifikus jellegzetességeinek mélyebb megértéséhez.

Hivatkozott irodalom

- American Psychological Association (2013): *Recovering Emotionally from Disaster*. Interneten: <https://www.apa.org/topics/disasters-response/recovering> (letöltve: 2023. március 1.).
- Asad, Talal (2003): *Formations of the Secular. Christianity, Islam, Modernity*. Stanford: Stanford University Press.
- Balassa Bernadett (2020): *A zsidó-keresztény értékrend hatása Közép-Európa gazdaságára* (doktori értekezés). Győr: Széchenyi István Egyetem.
- Boatcă, Manuela és Willfried Spohn (szerk.) (2010): *Globale, multiple und postkoloniale Modernen*. Augsburg: Rainer Hampp Verlag.
- Bordás Sándor (2009): *Az agresszív kód*. Székesfehérvár: Kodolányi János Főiskola. DOI: <https://doi.org/10.1556/9789634544524>
- Bordás Sándor (2013): A magyar kultúra történelmi traumáinak lélektani megközelítései (kézirat).
- Bordás Sándor (2020a): *A magyar kultúra történelmi traumái*. Budapest: Ráció.
- Bordás Sándor (2020b): Történelmi traumáink, lelki örökségeink, kezelési lehetőségek. *Somogy* 48(4): 79–86 http://epa.niif.hu/03100/03112/00043/pdf/EPA03112_somogy_2020_4_79-86.pdf (letöltve: 2023. március 10.).
- Böcskei Balázs (2017): A késő modernitás globalizációelmélete és a kockázattársadalmi identitás. *Metszetek* 11(1): 101–122.
- Casanova, José (2004): A katolikus Lengyelország a kereszténység utáni Európában. *2000* 16(12): 5–12. 2004/12. Interneten: <http://kezezer.hu/2004/12/a-katolikus-lengyelorszag-a-keresztenyseg-utani-europaban/> (letöltve: 2023. március 1.).
- Ellison, Christopher G. Jason D. Boardman, David R. Williams és James S. Jackson (2001): Religious Involvement, Stress, and Mental Health: Findings from the 1995 Detroit Area Study. *Social Forces* 80(1): 215–249. DOI: <https://doi.org/10.1353/sof.2001.0063>
- Chakrabarty, Dipesh (2009): *Provincializing Europe. Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton: Princeton University Press.
- Erdélyi, Karina Margit (2021): *Can Trauma Be Passed Down From One Generation to the Next?* Interneten: <https://www.psychom.net/trauma/epigenetics-trauma> (letöltve: 2023. március 1.).
- Giddens, Anthony (1986): *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley: Univ. of California Press.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-Identity*. New York: Polity Press.
- Hankiss Elemér (1991): Nemzetvallás. In *Monumentumok az első világháborúból*. Kovács Ákos (szerk.). Budapest: Corvina, 64–90.
- Heiler, Friedrich (1921): *Das Gebet: Eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung*. München: Ernst Reinhardt.
- Hill, P. C., és K. I. Pargament (2003): Advances in the Conceptualization and Measurement of Religion and Spirituality: Implications for Physical and Mental Health Research. *American Psychologist* 58(1): 64–74. DOI: <https://doi.org/10.1037/0003-066X.58.1.64>
- Jetten, Jolanda, Catherine Haslam és S. Haslam Alexander (2011): *The social cure: Identity, Health and Well-Being*. London: Psychology Press.
- Kollár Dávid és László Tamás (2022): Megfogyva bár, de törve nem? Sebzett kollektív identitás – egy magyarországi felmérés tükrében. *Erdélyi Társadalom* 20(1): 23–37. DOI: <http://doi.org/10.17177/77171.265>
- Laing, R. D. (1969): *The Divided Self*. Harmondsworth: Penguin DOI: <https://doi.org/10.1017/s0007125000072986>
- László Tamás és Makay Mónika (2019): Csoportspecifikus félelmek – jelentés egy „kockázattársadalom” jövőképeinek árnyoldaláról. In *Értékelve – Társadalmi útikalauz stopposoknak*. Kollár Dávid és Pillók Péter (szerk.). Budapest: Századvég, 131–162.
- Máté-Tóth András (2014): *Vallásnézet. A kelet-közép-európai átmenet vallástudományi értelmezése*. Kolozsvár: KOMP-PRESS Korunk Baráti Társaság Kiadója.

- Máté-Tóth, András (2019): *Freiheit und Populismus. Verwundete Identitäten in Ostmitteleuropa*. Wiesbaden: Springer VS.
- Máté-Tóth, András (2022): Focusing on Wounded Collective Identity: Toward a Regional Interpretation of Religious Processes in Central and Eastern Europe. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe* 42(6): 64–76. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2370>
- Máté-Tóth András és Balassa Bernadett (2022): A traumatizált társadalmi tudat dimenziói: Adatok a sebzett kollektív identitás elméletéhez. *Szociológiai Szemle* 32(2): 57–77. DOI: <http://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.2.3>
- Máté-Tóth András és Szilárdi Réka (2022): Szekuritizáció és vallás Kelet-Közép-Európában: Elméleti felvetés. *Regio* 30(1): 26–43. DOI: <http://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i1.26>
- Mitzen, Jennifer (2006): Ontological Security in World Politics: State Identity and the Security Dilemma. *European Journal of International Relations* 12(3): 341–370. DOI: <https://doi.org/10.1177/1354066106067346>
- Heelas, Paul és Linda Woodhead (2005): *The spiritual revolution: Why religion is giving way to spirituality*. DOI: <https://doi.org/10.4000/assr.6402>
- Pew Research Center (2017): *Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe*. Interneten: <https://www.pewresearch.org/religion/2017/05/10/religious-belief-and-national-belonging-in-central-and-eastern-europe/> (letöltve: 2023. március 4.).
- Pew Research Center (2018): *The Age Gap in Religion Around the World*. Interneten: <https://www.pewforum.org/2018/06/13/the-age-gap-in-religion-around-the-world/> (letöltve: 2023. március 4.)
- Pollack, Detlef és Rosta Gergely (2017): *Religion and Modernity: An International Comparison*. Oxford University Press.
- Pollack, Detlef és Rosta Gergely (2022): *Religion in der Moderne. Ein internationaler Vergleich*. Frankfurt: Campus Verlag.
- Rowland-Klein, Dani és Rosemary Dunlop (1998): The Transmission of Trauma across Generations: Identification with Parental Trauma in Children of Holocaust Survivors. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry* 32(3): 358–369. DOI: <https://doi.org/10.3109/00048679809065528>
- Saroglou, Vassilis (2011): Believing, Bonding, Behaving, and Belonging: The Big Four Religious Dimensions and Cultural Variation. *Journal of Cross-Cultural Psychology* 42(8): 1320–1340. DOI: <https://doi.org/10.1177/0022022111412267>
- Heine, Steven J., Travis Proulx és Kathleen D. Vohs (2016): The Meaning Maintenance Model: On the Coherence of Social Motivations. *Personality and Social Psychology Review* 10(2): 88–110. DOI: https://doi.org/10.1207/s15327957pspr1002_1
- The Nordic Page (2015). *Church Diplomacy: The Rebirth of the Patriarch of Moscow*. Interneten: <https://www.tnp.no/norway/global/5032-church-diplomacy-the-rebirth-of-the-patriarch-of-moscow> (letöltve: 2023. március 1.).
- van Prooijen, Jan-Willem és Karen M. Douglas (2018): Belief in conspiracy theories: Basic principles of an emerging research domain. *European Journal of Social Psychology* 48(7): 897–908. DOI: <https://doi.org/10.1002/ejsp.2530>

Balassa Bernadett

egyetemi tanársegéd, Széchenyi István Egyetem, Nemzetközi és Alkalmazott Közgazdaságtan Tanszék (Győr); tudományos segédmunkatárs, MTA-SZTE Convivence Vallási Pluralizmus Kutatócsoport (Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Budapest–Szeged)

Gyorgyovich Miklós

igazgatóhelyettes, vezető kutató, Századvég Alapítvány – Társadalomtudományi Kutatócsoport (Budapest)

Máté-Tóth András

egyetemi tanár, SZTE Vallástudományi Tanszék (Szeged); kutatócsoport-vezető, MTA-SZTE Convivence Vallási Pluralizmus Kutatócsoport (Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Budapest–Szeged)

